

Documentary Investigation of the Status of Foreign Trade in Eastern Cities of Iran Based on Documents (1889-1996 AD/1306-1314 AH)

Zohreh Rezaei¹

Abstract

British consulate in Mashhad had two Consul Generals in the first seven years of its activity: Major General Charles Smith McLean and Ni Elias. McLean was more reputed than Ni Elias but seemingly Ni Elias was a better manager. Providing exact and field reports, the Consulate General tried in those years to recognize the main economic and commercial decisions of Britain in India and England in order to promote Britain's position in comparison to its rivals, especially Russia. So, it endeavored in the first place to accurately determine the position of the country and then propose major strategies to related decision makers. The related documents on economic issues included foreign and imported goods to the eastern Iran, introduced the trade routes to these cities, and reported the status of their rivals, especially Russia. Moreover, the documents included some analyses that could affect British officials and decision-makers. All the information had been summarized statistically and quantitatively in tables. All the above-mentioned data could give a picture of the economic and social conditions of the eastern cities of Iran of those years (1889-1896 AD/1306-1314 AH).

Keywords: British Consulate, England, Foreign Trade, Mashhad, Russia.

1. PhD, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Isfahan University, Isfahan, Iran;
z.rezaei92@yahoo.com

بررسی وضعیت تجارت خارجی شهرهای شرقی ایران با تکیه بر اسناد (۱۳۱۴-۱۳۰۶ق. / ۱۸۸۹-۱۸۹۶م.)

زهره رضایی^۱

چکیده

کنسولگری بریتانیا در مشهد در هفت سال نخست فعالیت دو چهره را به عنوان سرکنسول تجربه کرد: سرلشگر چارلز اسمیت مک لین و نی الیاس. شهرت مک لین بسیار فراتر از نی الیاس بود، اما ظاهراً آنچه عملاً رخ داد، مدیریت بهتر نی الیاس بود. در مجموع در این هفت سال، سرکنسولگری می‌کوشید تا با ارائه گزارش‌ها و آمارهای دقیق و میدانی، تصمیمات اقتصادی و تجاری اصلی بریتانیا در هندوستان و انگلستان را مشخص و موقعیت آن را در قیاس با رقبای، خصوصاً روسیه، بهبود بخشد. از این رو، در گام نخست سعی می‌کرد موقعیت بریتانیا را دقیق مشخص کند و در گام بعدی راهبردهای اساسی و کلیدی به تصمیم‌گیران ارائه نماید. در واقع این اسناد در بعد اقتصادی از یک سو اشاره به کالاهای خارجی و وارداتی به شرق ایران و از سوی دیگر معرفی راه‌های تجاری منتهی به این شهرها و همچنین وضعیت رقبای آنان به ویژه روسیه بود. در کنار این موارد، تحلیل‌های متفرقه‌ای که به نحوی می‌توانند در تصمیم‌گیری انگلیسی‌ها واقع شوند، بخشی از اسناد دیگر را تشکیل می‌دهند. خلاصه تمام این موارد نیز به صورت آماری و کمی در قالب جداگانه منعکس شده است. همه این موارد به گونه‌ای مناسب توانسته است، تصویری از اوضاع اقتصادی و حتی اجتماعی شهرهای شرقی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۱۴ ق. / ۱۸۸۹-۱۸۹۶ م. به نمایش گذارد.

واژگان کلیدی: کنسولگری بریتانیا، انگلستان، تجارت خارجی، مشهد، روسیه

۱. دانش‌آموخته دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان، ایران
z.rezaii92@yahoo.com

مقدمه

اسناد کنسولگری بریتانیا در مشهد حدود ۱۳۰۶-۱۳۱۴ق. / ۱۸۸۹-۱۸۹۶م. از بهترین منابع شناخت جامعه ایرانی در عرصه‌های مختلف از جمله اقتصاد و تجارت است. این کنسولگری هر ساله گزارش‌هایی تهیه و بر اساس این گزارش‌ها، تحلیل‌هایی اختصاصی را برای مسئولان بالادستی (چه وزارت امور خارجه بریتانیا و چه فرمانداری کل بریتانیا در هندوستان) ارسال می‌کرد. پژوهش حاضر در نظر دارد با بررسی این گزارش‌ها و تحلیل‌های منضم به آن، به این پرسش پاسخ دهد که اسناد موجود از کنسولگری انگلستان در مشهد دارای چه محتوای اقتصادی است و چه تحلیلی از اوضاع اقتصادی ایران خصوصاً در شهرهای شرقی دارد؟ به همین منظور در ابتدا به منابع مرتبط به موضوع مقاله پرداخته و سپس معرفی‌گذاری از کنسولگری بریتانیا در سال‌های مورد نظر ارائه شده است. در بخش اصلی مقاله به بررسی جوانب مختلف گزارش‌ها در راستای سؤالات مقاله پرداخته شده و به این ترتیب، سعی می‌شود در پایان پاسخ مناسبی برای آن‌ها یافت شود.

پیشینه پژوهش

کنسولگری بریتانیا در مشهد به واسطه کثرت فعالیت‌ها و دامنه گسترده کارکردهای آن، محل توجه محققین و پژوهشگران بوده است. در واقع، اهمیت فعالیت‌های اقتصادی و سیاسی آن، محل توجه صاحب‌نظران و تاریخ‌پژوهان قرار گرفته است و هر یک از آنان به بخشی از این کارویژه‌ها پرداخته‌اند. با این حال، هر یک از نویسندگان با هر رویکردی که به این موضوع پرداخته باشند، ناگزیر به مسئله اقتصاد و تجارت منطقه نیز توجه داشته‌اند؛ چه این که این موضوع هم‌ردیف مسائل سیاسی و یا حتی بیش از آن جزو اولویت تمامی سرکنسول‌ها بوده است. اطلاعات حاصل از تحقیقات بیان‌گر این نکته است که موضوع مورد بحث از دهه نود هجری بیش از پیش مورد توجه پژوهش‌ها قرار گرفته است، به صورتی که از میان حدود دوازده منبعی که به این موضوع پرداخته‌اند، تنها دو مورد به قبل از این زمان بازمی‌گردد و باقی منابع در طول ده سال گذشته تألیف و تدوین شده‌اند.

رایینو در دیپلمات‌ها و کنسول‌های ایران و انگلیس اطلاعات کلی، عمومی و مفیدی در

۱. مجموعه اسناد مورد بررسی برای نگارش این پژوهش، توسط دکتر مرتضی نورائی، استاد گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، در اختیار نگارنده قرار گرفته است. به پاس این همکاری، از ایشان کمال تشکر و قدردانی را می‌نمایم.

زمینه روابط کنسولی ایران و انگلیس ارائه می‌دهد. او در هر یک از سه فصل کتاب به بخشی از این ارتباطات پرداخته است. فصل نخست به تاریخچه مختصر اعزام هیأت‌های سیاسی انگلیس به ایران، فصل دوم تاریخچه مختصر اعزام هیأت‌های سیاسی ایران به انگلیس و نهایتاً در فصل سوم نیز به کلیات سیاست خارجی بریتانیا خصوصاً در مورد ایران اشاره کرده است. این منبع بهترین کتاب برای یافتن شخصیت‌ها و سال‌شمار فعالیت هر یک از آنان در بازه‌های زمانی مشخص است. مرادی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «کنسولگری بریتانیا در مشهد و نقش آن در گسترش نفوذ انگلیسی‌ها در جنوب شرق ایران» نیز با تکیه بر رفتارشناسی کنسولگری بریتانیا در مشهد سعی کرده‌اند، کارکردهای آن را در تقابل بین این کنسولگری و کنسولگری روسیه تفسیر و تحلیل نمایند. بر اساس فرضیه آنان، روس‌ها برای برون‌رفت از بن‌بست تاریخی و ژئوپلتیک اجباری، راه شرق ایران و رسیدن به آب‌های آزاد خلیج فارس و اقیانوس هند را در پیش گرفتند. در این میان اما کنسولگری روسیه در خراسان که در واقع کل مناطق شرقی را تحت پوشش داشت، سعی در خنثی‌سازی مقاصد آنان داشت. هرچند گاه شاهد همکاری‌هایی بین این مراکز دیپلماتیک هستیم، اما در مجموع آنچه میان آنان وجود داشت، تقابلی سرسخت بود. این رفت و آمدها نهایتاً موجبات گسترش نفوذ انگلیس در مناطق شرقی ایران شد، به‌گونه‌ای که مشهد به‌عنوان قطب کنشگری سیاسی و اقتصادی بریتانیا در شرق ایران نه از وزارت خارجه این کشور، بلکه از حکومت هند شرقی و به‌صورت مستقل تبعیت می‌کرد.

پژوهش دیگری که در این زمینه انجام شده است، اثر علی نجف‌زاده با عنوان کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد از دوره قاجار تا پیروزی انقلاب اسلامی، با بررسی منابع اعم از کتاب‌ها، اسناد، عکس، گفتگوهای تاریخ شفاهی و گزارش‌ها و خبرها و مقالات منتشرشده در روزنامه‌ها، تألیف شده است. نویسنده با استناد به منابع و مأخذی که برجسته‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: خاطرات آقابکوف، سیاحت‌نامه کلنل استوارت، جنگ جهانی در ایران، خاطرات فردریک اوکانر، سفرنامه خانیکف، کتاب‌های سرپرسی سایکس، رابینو، دیکسون، دالمانی، ریچاردز، کرزن، گروته، هیل، وامبری، هنری موزر، مک‌گرگر و غیره، یکی از جدیدترین کتاب‌ها در حوزه رفتار کنسولی بریتانیا در مشهد را منتشر کرده است. او با استناد به کتاب‌های اسنادی کوشیده است تا از اسناد منتشرشده توسط انتشارات وزارت امورخارجه، سازمان اسناد ملی، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، وزارت فرهنگ و

ارشاد اسلامی، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی و مجموعه‌های منتشرشده به صورت شخصی که به‌گونه‌ای اشاره به حضور مستخدمان و مستشاران کشورهای بیگانه در مشهد دارد، استفاده نماید. ابراهیم تیموری در مقاله «اوضاع سیاسی و اجتماعی خراسان در ۱۸۸۷م، خلاصه‌ای از گزارش کلنل مک‌لین نماینده سیاسی انگلیس در مشهد» فارغ از هیچ تحلیل و تفسیری تنها به یکی از گزارش‌های مک‌لین اشاره دارد. هرچند نویسنده هیچ تلاشی در راستای تبیین این گزارش نکرده است، اما صرف نشر چنین محتوایی می‌تواند در افق‌گشایی مورخ در باب نخستین مواجهه‌های دیپلمات‌های بریتانیا با جریان‌ها و رفتارهای سیاسی و اقتصادی خراسان و خاصه شهر مشهد مؤثر باشد. در جای‌جای این گزارش به بررسی دقیق کنش کنشگران روس اشاره و معلوم است که مک‌لین در این زمینه بالاترین حساسیت را داشته و مقامات مافوق او، تأکیدات وسیعی در این باره به او داشته‌اند. علاوه بر این، مقاله‌ای توسط صحت‌منش و مرادی با عنوان «اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان (۱۳۳۳-۱۳۱۲ق)» تألیف شده است که اگرچه در آن به صورت مستقیم به منطقه خراسان و مشهد نپرداخته است، اما می‌توان از خلال داده‌های آن، تحلیل‌های نسبتاً مناسبی در خصوص نوع عملکرد انگلیسی‌ها و روس‌ها در مناطق شرقی ایران به دست آورد. پرسشی که نویسندگان را به تدقیق واداشته است، چیستی و ماهیت اهداف انگلیس در کرمان و سیستان در خلال ۱۳۱۲ق. / ۱۸۹۵م. تا ۱۳۳۳ق. / ۱۹۱۵م. بوده است. در همین راستا نویسندگان مقاله نهایتاً به این نتیجه دست یافته‌اند که از نظر تجاری میزان تراز تجاری کرمان با هند و اروپا از ارقام بسیار پایین $۸۳/۶۰$ درصد در ۱۳۲۴- ۱۳۲۵ق. / ۱۹۰۶-۱۹۰۷م. به بیش از ۵۳ درصد در ۱۳۳۱-۱۳۳۲ق. / ۱۹۱۲-۱۹۱۳م. رسید. همچنین بنا به یافته‌های مقاله، با گشایش کنسولگری سیستان در ۱۳۱۶ق. / ۱۸۹۸م. جهشی در تجارت این منطقه با هند پدید آمد و میزان رشد تجارت این ناحیه در سنوات بعدی ۱۳۱۶-۱۳۱۹ق. / ۱۸۹۸-۱۹۰۱م. نیز رشد محسوسی را نشان داد. تجارت روسیه نیز قابل رقابت با انگلستان و هند در این بخش از ایران نبود. نسبت تجارت روسیه با انگلیس در کرمان از شکافی ۹۷ درصدی به سود انگلستان حکایت داشت. روس‌ها در بهترین حالت توانستند این شکاف تجاری را تا میزان $۲۴/۷\%$ ارزش واردات انگلستان به کرمان کاهش دهند.

سرکنسول‌های بریتانیا مستقر در مشهد

در فاصله سال‌های موردنظر (۱۳۱۴-۱۳۰۶ق. / ۱۸۸۹-۱۸۹۶م.) دو سرکنسول از طرف دولت بریتانیا در مشهد فعالیت داشتند: سرلشگر چارلز اسمیت مک‌لین از جمادی‌الثانی ۱۳۰۶ق. / اول فوریه ۱۸۸۹م. تا جمادی‌الاول ۱۳۰۹ق. / ۱۴ دسامبر ۱۸۹۱م. و نی‌الیاس از ۱۲ جمادی‌الاول ۱۳۰۹ق. / ۱۴ دسامبر ۱۸۹۱م. تا ۳ ربیع‌الثانی ۱۳۱۴ق. / ۱۱ سپتامبر ۱۸۹۶م. مک‌لین (۱۳۴۰-۱۲۵۲ق. / ۱۸۳۶-۱۹۲۱م.) ژنرال ارشد ارتش بریتانیا بود که به واسطه نزدیکی به دولتمردان هند شرقی توانست به عنوان سرکنسول بریتانیا در مشهد انتخاب شود. گزارش‌های موجود نشان می‌دهد که او قبل و بعد از کنسولگری، شناخت کافی و دقیقی از اوضاع ایران در زمینه‌های مختلف داشت. بر اساس گزارشی مربوط به یک سال پیش از آغاز مأموریتش در مشهد، جهانگردان و سفرنامه‌نویسان بر اساس اطلاعات مکتوب او، محوطه‌های گردشگری منطقه خراسان را شناسایی و از آن استفاده می‌کردند. (بیت، ۱۳۶۵: ۱۹۳)

در زمان کنسولگری نیز همین شناخت کافی او از مختصات انسانی، جغرافیایی و سیاسی و اقتصادی موجب شد تا وزیرمختار بریتانیا و دولت هند شرقی دقیق‌تر بتوانند به تصمیم‌نهایی دست یابند. علاوه بر اطلاعات تجاری و اقتصادی که به آن اشاره خواهد شد، یکی از مهم‌ترین کارکردهای مک‌لین نقش مؤثر او در تحدید مرزی ایران با افغانستان و هند بود. او در تعیین حدود سیستان و نیز خط مرزی ایران و افغانستان نقشی کلیدی بر عهده داشت. نخستین میانجیگری‌های انگلیس برای حل و فصل خطوط مرزی، مربوط به سیستان به ۱۲۹۸ق. / ۱۸۷۲م. بازمی‌گردد که بر اساس آن، این منطقه به دو بخش سیستان اصلی (متعلق به ایران) و سیستان خارجی (متعلق به افغانستان) تقسیم شد. با این حال، در سال‌های بعد این کشمکش ادامه یافت و نهایتاً ژنرال مک‌لین در ۱۲۹۷ق. / ۱۸۹۱م. کمیسیون مرزی مربوطه را برای حل و فصل اختلافات تشکیل داد. (هوشنگ مهدوی، ۱۳۴۹: ۱۶۷)

البته کارهای مقدماتی در این زمینه لااقل سه سال قبل از این تاریخ (۱۳۰۶ق. / ۱۸۸۸م.) آغاز شده بود. او در تلاش‌هایش برای تعیین حدود مرزی، اولین تمرکز خود را بر مبنای شهادت ساکنان منطقه قرار داد و بنابراین بخشی از گزارش‌های او مربوط به همین قضیه است. در خلال این گزارش‌ها می‌توان اطلاعات جالبی از زیست مردمان بومی منطقه در یک قرن منتهی به این واقعه به دست آورد. به عنوان مثال او در بخشی از گزارش‌هایش ذکر می‌کند که «در حدود یک صد سال پیش یا بیشتر یک بیماری واگیردار خراسان خاوری و بخشی از هرات

را آلوده کرد و مردمان زیادی را گرفتار ساخت بیماری به‌ویژه در هشتادان دربند و کافر قلعه شدید بود که ساکنان دسته‌جمعی آنجا را ترک کردند و از بازماندگان فراری نیز بسیاری هرگز بازنگشتند». (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۲۴۲)

نکته‌ای که در اینجا اشاره به آن حائز اهمیت است، نوع عملکرد مک‌لین در قبال اسناد ارائه مالکیت ارائه شده توسط دولتین ایران و افغانستان بود. او پس از آن‌که سعی کرد بیشترین تمرکزش را بر اساس گزارش‌های اهالی بومی منطقه قرار دهد، از هر دو دولت درخواست کرد تا اسناد ادعایی خود را ارائه دهند و پس از آن‌که ایرانی‌ها ۱۱ سند و افغان‌ها ۱۰ سند ارائه نمودند، تحلیل شخصی خود را ذیل هر سند می‌نوشت و آن‌ها را ارزیابی می‌کرد. اگرچه نهایتاً ناصرالدین‌شاه در سفرش به لندن و ملاقات بدون زمین با مک‌لین در لندن، دست به بخششی غیرقابل‌توجیه زد و کل منطقه را به افغان‌ها واگذار کرد، اما نهایتاً این عملکرد او باعث شد تا اعتبار فراوانی برای ژنرال مک‌لین به دست آید^۱ (همان: ۲۴۳)، تا جایی که موقعیت او را تا سال‌ها پس از ترک کنسولگری مشهد نزد ایرانی‌ها و انگلیسی‌ها حفظ کرد. در واقع، اگرچه مک‌لین در دوران سرکنسولگری شهرت زیادی داشت و به دقایق امور خراسان و شرق ایران واقف بود، اما تا سال‌ها بعد از ۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۱ م. نیز همچنان به عنوان مشاوری دقیق خصوصاً در امور تجاری این ناحیه به دولت انگلیس مشورت می‌داد^۲.

پس از مک‌لین، نی‌الیاس، به‌عنوان سرکنسول مشهد انتخاب شد. گویا او پیش از انتصاب به این سمت در منطقه نبود و می‌دانیم که لااقل در ۱۰ صفر ۱۳۰۹ ق. / ۱۵ سپتامبر ۱۸۹۱ م. در شیراز حضور داشت و احیاناً برای تصدی سمت جدید عازم مشهد بوده است. (سیرجانی، ۱۳۶۲: ۳۸۷) اگرچه از او به نسبت ژنرال مک‌لین اطلاعات زیادی در دست نیست، اما می‌دانیم که او در یک خانواده بازرگان یهودی اهل بریستول که تغییر مذهب داده بود، به دنیا آمد. او در نخستین مأموریت در چین فعالیت و در آنجا کشفیاتی داشت، همچنین سفرهایی نیز به مغولستان و تبت انجام داد. او دارای شخصیتی مرموز، اسرارآمیز و با رویکردهایی ریاضت‌کیشانه که اطلاعات وسیعی درباره مشهد داشت، توصیف کرده‌اند. (وین، ۱۳۸۳: ۲۳) نی‌الیاس علاوه بر کنسولگری دولت بریتانیا، عنوان نماینده دولت هند در ایران را نیز به عهده داشت و همانند نماینده انگلیس در بوشهر، فرماندار کل هند را مافوق خود می‌دانست و نه وزیرمختار انگلیس در تهران را. از این رو، او و جانشینانش حقوق بیشتری به نسبت دیگر

۱. همچنین برای مطالعه بیشتر در این زمینه، ر.ک: (مدنی، بی‌تا، ۳۹۰/۱).

۲. برای یک نمونه از این مشاوره‌ها، ر.ک: (اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا، ۱۳۶۵: ۸۱).

نمایندگان سیاسی انگلیس در ایران دریافت می‌کردند و محل کار و زندگی او بسیار زیبا و باشکوه و با معماری هندی - انگلیسی بود. (رایت، ۱۳۶۱: ۱۲۵)

لرد کرزن در آخرین روزهای نمایندگی مک‌لین در مشهد گزارش می‌دهد که وضعیت این کنسولگری به شدت اسفناک است و فعالیت انگلیسی‌ها در شهر مشهد به شدت نگران‌کننده است. او در همین رابطه متذکر می‌شود که روس‌ها نه تنها وامی انحصاری به دولت ایران اعطا کرده‌اند، بلکه کنسول‌هایی هم در مناطق جدید ایران منصوب و به آب‌های گرم جنوبی ایران راه یافته‌اند. همچنین تأکید می‌کند که در ایران نفوذ آنان از بین رفته است، به همین خاطر وضعیت کنسولگری‌های بریتانیا باید سریعاً بهبود یابد. او با سرخوردگی نامه‌ای به روزنامه تایمز نوشت و بیان داشت که دولت باید در مشهد یک کنسولگری ایجاد کند که «بسیار باشکوه باشد و بتواند مردم محلی را تحت تأثیر قرار دهد و اعتبار دولتی بزرگ و ثروتمند را به معرض نمایش بگذارد». (وین، ۱۳۸۳: ۱۵۴) سرانجام دولت با ساخت ساختمان کنسولگری جدید و با ابهت موافقت کرد. این مجموعه ساختمانی باشکوه در محوطه‌ای به وسعت هشت جریب بنا شد و شامل اقامتگاه کنسول، ادارات و طویله‌هایی برای بیست و چهار اسب به همراه سواره‌نظام و بیست و دو سوار ترکمن بود که خدمات پستی میان مشهد و هرات را تأمین می‌کردند و در آنجا کیسه‌های پستی به مقصد هند را به مقامات افغانستان تحویل می‌دادند. نقشه ساختمان رانی الیاس کشیده بود و هنگامی که سایکس در نخستین سفرش (۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م.) از مشهد عبور کرد، در دست ساخت بود. (وین، ۱۳۸۳: ۱۵۴) در واقع، فعالیت کنسولی در مشهد عبارت بود از مجموعه‌ای از بازی‌های سیاسی آمیخته با مذهب، جاسوسی و قاچاق اسلحه که نی الیاس نسبت به آن‌ها آگاهی داشت، به گونه‌ای که پس از عزیمت او در ۱۳۱۴ق. / ۱۸۹۶م. اعتبار انگلیسی‌ها در خراسان کاهش یافت و روس‌ها امور را در دست گرفتند. (وین، ۱۳۸۳: ۱۶۱)

تحلیل محتوایی اسناد کنسولگری

اسناد کنسولگری مشهد غالباً شامل شش نکته کلی است: ۱. مباحث مربوط به واردات کالا و اقلام وارداتی. ۲. مباحث مربوط به صادرات و کالاهای صادراتی از ایران. ۳. راه‌های تجارت خارجی به و از ایران. ۴. رقابت‌های تجاری با روسیه و تحلیل اطلاعات مستند در این زمینه. ۵. تحلیل‌های تجاری و اقتصادی جانبی. ۶. نهایتاً جداول تجاری‌ای که در پایان هر

سند آمده و شامل اطلاعاتی مفید و البته خلاصه‌ای از وضعیت تجارت خارجی ایران در سال مربوطه است. بنابراین باید هر یک از بخش‌های مورد نظر را به صورت کل واحد و به عنوان یک مجموعه که در سال‌های مختلف دنبال می‌شده است، بررسی کرد. این رویکرد شاکله ادامه پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد.

واردات

لاو، کاردار تجاری بریتانیا در منطقه شمال شرق ایران، زیر نظر کنسولگری مشهد در گزارش ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. در بازدید میدانی که از اصفهان، تهران، تبریز، مشهد و برخی شهرهای مهم مازندران داشت به نکات مهمی در خصوص کالاهای وارداتی به ایران اشاره می‌کند. او متذکر می‌شود که انگلستان در تجارت کتان و به ویژه پارچه‌های چاپی در مناطق مرکزی، غرب و شرق ایران، رتبه نخست را دارد و نگرانی‌ای که اخیراً در زمینه رقابت روس‌ها به وجود آمده، بی‌مورد است؛ زیرا در تبریز پارچه‌های انگلیسی به واسطه کیفیت بالاتر و عرض بیشتر پارچه‌ها، بازار خوبی دارند. در تهران نیز پارچه‌های روسی که از رشت و قزوین وارد می‌شوند، رقیب اصلی کالاهای انگلیسی هستند. با این حال، او یادآور می‌شود که کالاهای روسی در شرق تهران تا مشهد و مازندران، بازار را از کالاهای انگلیسی گرفته‌اند و در مازندران علناً اجناس انگلیسی پیدا نمی‌شود. او ذکر می‌کند که ایرانی‌ها پارچه‌های انگلیسی را خام دریافت، در ایران رنگ و در بازار می‌فروشند. رنگ مورد علاقه ایرانی‌ها در پوشاک، به ویژه در میان طبقه دهقان، رنگ نیلی و خاکستری است. لاو به این نکته نیز توجه می‌کند که روس‌ها حدود دو سال قبل، حجم گسترده‌ای از کالا را روانه بازار تبریز کردند و در ماه‌های اخیر نیز کالاهای فراوانی وارد تهران و مشهد کرده‌اند. به همین دلیل انگلستان به طور موقت بازار تبریز را از دست داده است. روس‌ها از یک طرف قیمت‌ها را شکستند و از سوی دیگر اجناس را اعتباری (مدت دار) می‌فروختند که این باعث تمایل مردم به خرید اجناس روسی بود. او می‌افزاید البته این نوع از معامله اگرچه در کوتاه مدت به نفع روس‌ها بود، اما در بلندمدت به ضرر آنان تمام خواهد شد. لاو در ادامه به واردات کالاهای مختلف به ایران می‌پردازد. در ابتدا از واردات فلزات و سخت‌افزار از انگلستان اشاره و بیان می‌کند با وجود آنکه در بازار ایران، تقاضا برای فلزات رو به افزایش است. (از ۱۳۰۲ ق. / ۱۸۸۵ م. تا ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. واردات فلزات از بندر ترابوزان ۳۰ درصد افزایش یافت)، اما واردات از انگلستان افزایش نیافته است.

(DCR for the year 1889, No.119: 5)

1. Mr.E.F.Law.

همچنین بازار برخی اقلام مانند سماور، سینی های براق و قفل های درب و پنجره در دست روس ها است. البته قاشق و چنگال و بشقاب هایی از ورشوی لهستان در بازار دیده می شود. این گونه اجناس هرچه ساده تر و ارزان تر باشند، تقاضای بیشتری در بازار دارند. ابزارآلات باید ساده باشد مانند اره، سوهان، تیشه و تبر. این گونه ابزارها باید در ساده ترین طرح ارائه و پیچیدگی نداشته باشند. همچنین تقاضا برای قیچی های مقاوم، چاقوی جیبی ارزان در بازار، زیاد است. در بازارهای ایران، اجناس برنجی و مسی فراوان ساخته و یافت می شود. بشقاب، استکان و فنجان با لعاب ژاپنی در بازار فراوان است که کیفیت آن ها از بلور و چینی جات بیشتر است. نویسنده این سند در خصوص واردات اسلحه نیز آورده است درخواست برای تپانچه های ارزان زیاد است، (شاید چون در مسافرت ها حمل اسلحه معمول است). همچنین باتون های فلزی از فرانسه و روسیه و بعضاً آلمان وارد می شود و نیز سال ها است که ورق مس از مسیر خلیج فارس از انگلستان وارد ایران می شود. تقاضا برای مس، قابل توجه است، اما به خاطر افزایش قیمت مس در اروپا، تقاضا برای خرید و فروش مسی جات دست دوم زیاد شده است. (DCR for the year 1889, No. 119: 5)

بر همین اساس، شمش های آهن در ابعاد ۳ در ۵ اینچ، برند «جاکوف لیف» روسیه به ایران وارد می شود. (۱۰۰۰ تن در سال) مرکز توزیع آن ها در شاهرود و قیمت هر تن، ۲ لیر است. میل گرد و میله های آهنی نیز از مبدأ روسیه وارد بازار می شود. مصرف آن هم بیشتر در تولید فنرهای مورد استفاده در راه آهن است. مسئله واردات بلور و سفال البته تا حدی متفاوت است. حجم وسیعی از واردات کالا به ایران، اختصاص به بلور و سفال دارد. بازار شمال، انحصاراً در قبضه اتریش و روسیه است. اتریش چینی و بلورجات ظریف و باکیفیت تولید می کند و روسیه نیز سفالی جات و بلورجات معمولی وارد بازار می کند. همچنین در بازار، درخواست بسیاری برای خرید جام، جاشمعی، حباب های چراغ و لوسترهای شیشه ای وجود دارد. طرح های بارنگ های روشن و تصویر رنگی شاه، روی بلورجات متداول است. (DCR for the year 1889, No. 119: 6)

تا اینجا، گزارش ها مربوط به ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. بود، اما گزارش بعدی که مربوط به ۱۳۰۸ ق. / ۱۸۹۰ م. و ۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۱ م. است را خود ژنرال مک لین تنظیم و اختصاصاً در زمینه خراسان و سیستان است. بر اساس این گزارش، چای چینی توسط تجار انگلیسی از بمبئی هند به

1. Jakov Liff.

خراسان وارد می شده است. در این دو سال با وجود کاهش واردات چای سبز، اما واردات چای سیاه افزایش دو برابری داشته است. تجار یزدی چای وارداتی را از طریق سبزواری به روسیه صادر می کنند. علاوه بر این، واردات رنگ گیاهی به خراسان، افزایش چهار برابری داشته است و به خاطر همین افزایش واردات، قیمت آن پایین آمده است. حدود یک چهارم رنگ گیاهی که از پاکستان و هند به ایران وارد می شود، به روسیه صادر می گردد. مقداری در خراسان مصرف و مقداری نیز به بخارا و مناطق غربی افغانستان صادر می شود. برخی دیگر نیز به اصفهان و دیگر شهرهای ایران ارسال می گردد. در خصوص شکر روس ها مقدار زیادی از این کالا را وارد بازار خراسان و ایران کرده اند، به طوری که مازاد مصرف مردم و قیمت آن به شدت پایین آمده است. مک لین سپس با برآورد یک تحلیل میدانی ذکر می کند که قند انگلیسی و هندی نسبت به قند روسی، گران تر است و این به خاطر کیفیت بالاتر و شیرین تر بودن آن است. با این وجود، اقبال عمومی به قند روسی به خاطر قیمت پایین، بیشتر است. در زمینه پارچه نیز به دلیل این که قیمت پارچه های انگلیسی بالاتر از روسی است، تجار انگلیسی عقب مانده اند، اما همچنان درخواست برای حریر موصل بسیار است. علاوه بر این، واردات شال کشمیری نسبت به سال قبل کاهش یافته و واردات ورق های مسی و برنجی دو برابر شده است. مک لین در پایان این بخش اشاره می کند که از دیگر اقلام وارداتی در این دو سال عبارت اند از: ادویه و دارو از هندوستان، بلورجات، آینه، آهن، کبریت از اتریش و هندوستان و نهایتاً کتاب قرآن از هندوستان. (DCR for the year 1889, No.119: 6)

صادرات

مبنی بر اسناد، مسئله صادرات پس از واردات و در درجه دوم قرار دارد، زیرا که تراز تجاری ایران با طرف های اروپایی منفی و واردات به کشور بیش از ارزش محصولات صادراتی بود، اما این مسئله در خصوص روسیه تا حد زیادی متفاوت بود. کاردار تجاری بریتانیا در ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. ذکر می کند که عمده صادرات شمال ایران در دست روسیه است و بریتانیا در این زمینه حضور کم رنگی دارد. همه اوراق حواله، روسی است و حواله کردن به انگلستان هزینه دو برابری دارد. در ۱۳۰۴ ق. / ۱۸۸۶ م. ارزش کل صادرات از شمال ایران (از طریق بندر ترابوزان) به اروپا ۲۶۰۹۷۵ لیر بود، در حالی که واردات ۷۸۳۳۹۵ لیر است. در همان سال صادرات به منطقه قفقاز ۷۰۲۸۵۲۵ روبل و ارزش واردات از این منطقه ۴۶۲۳۶۲۰ روبل بوده است. (DCR)

6: 119, No. 1889, for the year) در این میان، اقلام اصلی صادراتی به روسیه شامل برنج، پنبه، پشم، میوه‌های خشک و ابریشم بود. لاوسپس به ذکر اجمالی هر یک از این محصولات می‌پردازد. برنج: میزان صادرات برنج که عمدتاً در منطقه شمال ایران تولید می‌شود، به طور مستقیم بستگی به عوارض گمرکی آن دارد. قبلاً برنج از هند شرقی و از بنادر دریای سیاه به روسیه صادر می‌شد که به خاطر افزایش عوارض، صادرات آن متوقف شده است. پنبه: عموماً در شمال ایران و در منطقه دماوند کشت می‌شود. پنبه ایرانی اصولاً کیفیت پایینی دارد. (به خاطر لیاف کوتاه آن)، اما حجم کمی از آن کیفیت بهتری داشته و همان مقدار، صادر می‌شود. پشم: اروپایی‌ها برای خرید این محصول ایران باید یا به باکو و تفلیس سفر و یا مستقیماً به خراسان سفر نمایند که در آن صورت می‌توانند ارزان‌تر خریداری کنند. میوه‌های خشک: تجارت میوه‌های خشک، تجارت رو به رشدی است مشروط بر اینکه، بسته‌بندی‌های آن، بهبود یابد. پر زردآلو و کشمش که فراوان به روسیه صادر می‌شود، در اروپا نیز خواهان زیادی دارد، اما صادرات آن به اروپا با مشکلاتی روبه‌رو است. برای رسیدن بارهای مورد نظر به مقصد، چندین بار باید تعویض کشتی صورت بگیرد که هم هزینه‌بر و هم به خاطر طولانی شدن زمان حمل و نقل، امکان فاسد شدنشان وجود دارد. ابریشم: ابریشم از بزرگ‌ترین اقلام تجاری ایران طی قرن‌های طولانی بوده است، اما در حال حاضر به دلیل شیوع بیماری کرم‌های ابریشم، دچار رکود شده است، اما هنوز رتبه چهارم کالای صادراتی ایران از بندر ترابوزان را دارد. از دیگر اقلام صادراتی می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: تنباکو به مصر و ترکیه، فرش به فرانسه و انگلیس، شال و محصولات ابریشمی (به اغلب کشورهای اروپایی) و تریاک که بیشتر در مناطق اطراف اصفهان کشت می‌شود و عمدتاً از طریق جنوب خلیج فارس صادر می‌شود و عملاً بخشی از آن به شمال ایران نمی‌رسد. (7: 119, No. 1889, DCR for the year)

در گزارش‌های مربوط به ۱۳۰۸-۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۰-۱۸۹۱ م. که بیشتر شامل خراسان و سیستان بود، سرکنسول شخصاً ذکر می‌کند که صادرات روس‌ها به خراسان در ۱۳۰۸ ق. / ۱۸۹۰ م. حدود ۱۱۰۴۰۸ لیر بود، اما در سال بعد به ۲۰۷۶۰۰ لیر رسید که نشان از افزایش دو برابری واردات روس دارد، اما این میزان، بازهم ۷۱۹۱۷ لیر از واردات انگلستان کمتر بود. همچنین صادرات خراسان به هند افزایش ۹۰ درصدی داشته است. اقلام صادراتی خراسان به هند عبارت بوده‌اند از فیروزه، تریاک، ابریشم، آنقوزه، پشم، زعفران، در مقابل، ارزش کالایی صادرات ایران به روسیه نیز نسبت به سال قبل، حدود ۶۰ درصد افزایش داشت که البته این

افزایش نه به لحاظ کمیت کالا، بلکه با توجه به قیمت و ارزش کالا بود. افزایش قیمت فیروزه و پشم در این زمینه تأثیر بسیاری داشت. بر همین اساس قید شده است که تأمین‌کننده اصلی بازار پشم خراسان، شهر سبزوار است. سبزوار در حقیقت منطقه آزاد تجاری محسوب می‌شود که کالاهای خام در آنجا مشمول عوارض نمی‌شوند و به همین دلیل مرکز توزیع بسیاری از کالاهای خام مثل پشم بوده است. برخی از تجار به عشایر خراسان پول پرداخت می‌کرده و پشم تمام گله را از آنان پیش خرید می‌کردند و از این طریق سود زیادی به دست می‌آوردند. بر اساس این گزارش، قسمت اعظم پشم ایران به روسیه صادر می‌شد. (DCR for the year 1890-91, No. 976: 5) صادرات خراسان به دیگر کشورها در ۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۱ م. نسبت به ۱۳۰۸ ق. / ۱۸۹۰ م. حدود ۷۰٪ افزایش ارزشی داشت. درآمد خراسان و سیستان در ۱۳۰۸ ق. / ۱۸۹۰ م. حدود ۱۵۴۰۰۰ لیر و در ۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۱ م. حدود ۲۱۵۱۹۷ لیر بود. این افزایش درآمد عموماً به خاطر عوارض گمرکی و اجاره معادن فیروزه نیشابور بوده است. (تصویر ۱)

TABLE showing Revenue and Expenditure of Khorassan and Seistan for the Year 1890-91.

RECEIPTS.				CHARGES.					
Particulars.	Quantity.		Amount.		Particulars.	Quantity.		Amount.	
	Kharwars.	Tons.	Currency.	Sterling.		Kharwars.	Tons.	Currency.	Sterling.
Revenue: Land tax, rent of crown lands, tax on cattle, &c.—					Expenditure: Pensions, salaries, pay of troops, &c.—				
In cash			545,782	160,524	In kind			391,754	115,230
In kind—					Grain—two-thirds wheat, one-third barley, at 25 kranas per kharwar	40,365	11,868	102,412	30,121
Grain—two-thirds wheat, one-third barley, at 25 kranas per kharwar	43,197	12,516	107,992	31,762	Straw, chopped, at 5 kranas per kharwar	4,230	1,225	2,115	622
Straw, chopped, at 5 kranas per kharwar	13,797	3,897	6,398	2,029	Total expenditure			496,311	145,973
					Remitted to Teheran—				
					In cash			153,998	45,294
					Grain—two-thirds wheat, one-third barley, at 25 kranas per kharwar	3,222	647	5,580	1,641
					Straw, chopped, at 5 kranas per kharwar	9,567	2,772	4,783	1,407
Add—					Customs			63,000	17,641
Customs			60,000	17,647	Rent of turquoise mines			11,000	3,235
Rent of turquoise mines			11,000	3,235	Total amount remitted to Teheran			235,361	69,224
Grand total			731,672	215,197	Grand total			731,672	215,197

تصویر ۱: صورت هزینه و درآمد خراسان و سیستان در ۱۳۰۹ ق. / ۱۸۹۱ م. (DCR for the year 1890-91, No. 976: 7)

راه‌های تجار

از جمله دیگر بخش‌های عمده گزارش‌های کنسولگری انگلیس در مشهد، موضوع مربوط به مسیرهای تجارت خارجی ایران خصوصاً در شرق کشور است. در این میان نقاط مرزی ورود کالا به ایران و همچنین مسیرهای داخلی که نهایتاً منجر به صادرات اجناس می‌شود تا حد زیادی دقیقاً مشخص شده است. بر این اساس، در ۱۳۰۷ ق. / ۱۸۸۹ م. کالاهای انگلیسی از طریق هندی‌ها و کشمیری‌ها و از راه بندرعباس وارد ایران می‌شد. همچنین راه زمینی بندر

ترابوزان ترکیه و از آنجا با آذربایجان راه دیگر ورود کالا به حساب می‌آمد. در مقابل، مسیرهای تجاری برای صادرات، عبارت بود از: ۱. مسیر تبریز و رشت به قزوین و از آنجا به شرق و جنوب که بیشتر در دست تجار روسی است. ۲. از جنوب دریای خزر به شاهرود و خراسان: این مسیر نیز بیشتر در اختیار تجار روسی است. ۳. مسیر بغداد به همدان و از آنجا به تهران: این مسیر جاده خوبی دارد و برای وسایل نقلیه چرخ‌دار مناسب است. ۴. مسیر بوشهر به اصفهان: این مسیر بیشتر در اختیار تجار انگلیسی و هندی است. ۵. مسیر بندرعباس به خراسان: این مسیر نیز در دست تجار انگلیسی و هندی است. ۶. مسیر «کل عبدالله خان به هرات» از بهترین مسیرها برای حمل کالا از هندوستان به خراسان است، اما در این زمان (زمان تهیه گزارش) این مسیرها توسط افغان‌ها بسته شده است. (DCR for the year 1889, No.119: 9)

در همین سال گفته شده که جاده‌های ایران با هزینه اندکی قابلیت بازسازی و افزایش کیفیت دارد. در این سند پیشنهاد جالبی نیز ارائه شده است: راه آهن تجاری! لاو (کاردار تجاری انگلیس در مشهد) پیشنهاد می‌دهد که بهترین گزینه برای تسهیل تجارت انگلستان ساخت راه آهن از بغداد به همدان و تهران است. این جاده علاوه بر اهمیت تجاری، از لحاظ حمل و نقل و جابه‌جایی مسافران و زائران اماکن مذهبی، درخور توجه و رسیدگی است. او سپس به روش‌های حمل در ایران اشاره می‌نماید: شتر (متوسط بار شتر حدود ۲۱۷ کیلو است)، قاطر (بین ۹۰ تا ۱۱۵ کیلو بار را می‌تواند حمل کند) و الاغ (متوسط باری که می‌تواند حمل کند ۶۰ کیلوگرم است). (DCR for the year 1889, No.119: 10)

اما در یکی دو سال بعد مسئله‌ای در تجارت خارجی شرق ایران پیش می‌آید و آن وضع عوارض سنگین گمرکی از سوی امیر افغانستان است: «امیر افغانستان چند سالی است که سیاست جدیدی وضع نموده که برای عبور کالاها از هند به ایران از مسیر افغانستان، عوارض سنگینی می‌گیرد و به همین دلیل، ترانزیت از این مسیر کماکان متوقف است. تلاش‌هایی در حال انجام است خصوصاً توسط یک تاجر ایرانی تا مسیری کاروانی از کلکته به سمت شرق ایران احداث گردد تا این مسیر جایگزین مسیر قندهار و هرات شود. این مسیر (کلکته - مشهد) اگر با شتر طی شود، ۴۰ روز زمان می‌برد، در صورتی که مسیر بندرعباس به مشهد ۷۵ تا ۹۰ روز طول می‌کشد. بنابراین مسیر خوبی است و می‌تواند اثرات خوبی در تجارت انگلستان و هند در ایران داشته باشد در رقابت با روسیه». در همین سند آمده است که «مسیر صادرات پشم از خراسان به شاهرود، بندرگز، دریای خزر و از آنجا به اروپاست». (DCR for the year 1890-91)

4: No.976) برخلاف گزارش ۱۳۰۷ق. / ۱۸۸۹م. که راه‌های ورود کالاهای انگلیسی به ایران را تنها بندرعباس و بندر ترابوزان ترکیه ذکر کرده بود، اما در گزارش مربوط به ۱۳۱۳-۱۳۱۴ق. / ۱۸۹۵-۱۸۹۶م. این دونقطه مرزی با تفصیل بیشتری تشریح شده است: کالاهای بریتانیایی اصولاً از سه مسیر به خراسان وارد می‌شوند: ۱. هند - بندرعباس - کرمان - خراسان. ۲. هند - بندرعباس - یزد - خراسان. ۳. انگلستان - ترکیه - ترابوزان - تبریز - تهران - خراسان. (DCR for the year 1895-96, No.1800: 5)

در سند مربوط به همین سال‌ها، مشکلات حمل‌ونقل نیز مورد اشاره قرار گرفته است. در همین رابطه به دو مسئله اصلی توجه شده است: ۱. مشکلات و هزینه‌های گمرکی، ۲. مدیریت ناکارآمد نمایندگی‌های حمل‌ونقل. در ادامه تأکید شده است که کالاها چندین بار در مسیر دست‌به‌دست می‌شوند و این باعث تأخیر در ارسال و رسیدن به مقصد می‌شود. گاهی یک بار کالا با چندین ماه تأخیر می‌رسد. این در حالی است که روسیه چندین مسیر خوب برای حمل‌ونقل به شرق ایران دارد. از مهم‌ترین این مسیرها، مسیر مسکو - مشهد است که حدود ۳۷۰۰ کیلومتر بود، اما با وجود طولانی بودن، جاده بسیار خوبی است و یک مسافر طی ۱۰ روز می‌تواند به مقصد برسد و حمل بار هم کمتر از سه هفته به طول می‌انجامد. درحالی‌که مسیر بمبئی - خراسان با وجود کوتاه‌تر بودن، زمان بیشتری طول می‌کشد. یک مسیر ارزان دیگر برای روس‌ها، خط آهنی است که به ترتیب از شهرهای زیر می‌گذرد: مسکو - نیژنی - نووگوردو - ولگا - اسک‌آباد و مشهد. (DCR for the year 1895-96, No.1800: 6)

رقابت روس با انگلیس

از جمله شاخصه‌های تحلیلی اسناد موجود مسئله رقابت با روس‌ها در زمینه تجارت خارجی است. این تحلیل‌ها به نظر می‌رسد به شدت واقع‌بینانه بوده و به نقاط قوت و ضعف‌های بریتانیا به صورت خاص ورود پیدا کرده است. به عنوان مثال، درجایی که ذکر می‌شود روس‌ها اجناس خود را به صورت اعتباری و مدت‌دار در بازار تبریز می‌فروشنند، در ادامه آمده است که این فرآیند در طولانی مدت به ضرر تجار روسی خواهد شد، چراکه روس‌ها برای وارد کردن اجناس به ایران باید عوارض گمرکی پرداخت کنند، در صورتی‌که انگلیسی‌ها از این مالیات معاف هستند و با توجه به اینکه عوارض بالا رفته و ارزش روبل (واحد پول روسیه) پائین آمده، این مورد فروش اعتباری هم مضاف بر علت شده و به ضرر تجار روسی

انجامیده است. نویسنده گزارش سپس به ذکر نمونه‌هایی می‌پردازد و می‌گوید قیمت ابزارآلات دستگاه‌های تراش، به واسطه نوسان ارزش روبل و افزایش عوارض، نسبت به سال‌های قبل، دو برابر شده است. علاوه بر موارد ذکر شده، مشکلات حمل‌ونقل کالاهای روسی نیز نهایتاً نتیجه را به نفع تجار انگلیسی برگردانده است. شرایط آب‌وهوایی روسیه و یخ‌زدگی برخی بنادر مانند بندر ولگا، روس‌ها را از تجارت آسان برای مدت ۶ ماه از سال، محروم کرده است. راه‌آهن روسیه هم در کاهش هزینه‌های حمل‌ونقل، به جز قسمت‌هایی از شمال خراسان، نتوانسته کمکی مؤثر باشد. (DCR for the year 1889, No.119: 2)

کاردار تجاری انگلیس با بیان موارد بالا و اینکه تمام این شرایط می‌تواند عملاً به نفع تجار انگلیسی در ایران باشد، توجه به یک نکته را حائز اهمیت می‌داند. او اشاره می‌کند که یکسری نمایندگی‌های ارمنی و روسی - ایرانی، در قسمت‌هایی از ایران فعالیت دارند که سلیقه عمومی را نسبت به اجناس اروپایی دور می‌کنند. در نقاط مرکزی ایران خصوصاً اصفهان، تجار اروپایی بی‌حضور واسطه (دلال) قادر به معامله با مردم ایران نیستند و این معضلی برای تجار اروپایی است، چراکه هم در فهم زبان مشکل دارند و هم با اصول تجاری یکدیگر ناآشنا هستند و هیچ تلاشی برای آموزش و تربیت چنین واسطه‌هایی توسط اروپایی‌ها صورت نگرفته است. این در حالی است که روس‌ها به این کار، خصوصاً در مازندران، اقدام نموده‌اند و این می‌تواند در آینده هشداری برای انگلستان در رقابت با روسیه باشد. او پیشنهاد می‌دهد از آنجاکه در قسمت غربی ایران ارمنی‌هایی هستند که با اصول تجاری اروپایی آشنا هستند، در شرق ایران هم هندی‌ها و زردشتی‌ها ضمن آگاهی از اصول تجارت غربی، با زبان انگلیس آشنایی دارند و دولت بریتانیا می‌تواند از این نیروها در جهت آموزش در واسطه‌گری تجاری، بهره‌گیرد. از طرفی، کالاهای اروپایی زیادی از فرانسه، اتریش و آلمان توسط بازرگانان ترک و ارمنی، وارد شمال ایران می‌شود. پس بهتر است این بازرگانان در خدمت بازرگانان اروپایی تربیت شوند. همچنین شایسته است بازرگانان اروپایی سفرهایی به این مناطق ایران داشته باشند، نه برای تجارت، بلکه برای آشنایی با بازار و سلیقه عمومی مردم ایران. بهترین کالاها پس از پنبه و کتان، عبارت‌اند از: پشم، شکر و چای. به‌ویژه در سال‌های اخیر شاهد افزایش واردات چای به ایران بوده‌ایم. (DCR for the year 1889, No.119: 3)

در بخشی دیگر از اسناد مربوط به ۱۳۰۷ق. / ۱۸۸۹م. کاردار تجاری چنین آورده است که

1. broker.

واردات شکر از انگلیس و فرانسه به ایران، کم‌رنگ‌تر است و این حضور کم‌رنگ به این علت است که سندیکای شکر روسیه، شکر بسیار ارزان‌تری نسبت به اروپایی‌ها به ایران وارد می‌کند. او همچنین بیان می‌کند که بازار پشم در دست اتریش است. ارزش پشم وارداتی به ایران از بندر ترابوزان ترکیه در ۱۳۰۵ق. / ۱۸۸۷م. حدود ۷۰۰۰۰ لیر بوده که سهم واردات منسوجات پشمی به ایران از انگلیس تنها ۷۰۰۰ لیر است. علت اینکه تجار اتریشی بازار پشم را در اختیار گرفته‌اند این است که از چند سال قبل کالاهای باکیفیت پایین‌تر، اما جذاب‌تر و با قیمت پایین‌تر به بازار ایران وارد کرده‌اند و بازار را در اختیار دارند. در مقابل، اقدام متقابل انگلیسی‌ها این بود که شروع به تولید محصولات با ویژگی‌های مشابه کالاهای اتریشی، ولی باکیفیت بهتر نسبت به آنان کردند و چون کالاهای انگلیسی همیشه به عنوان کالاهای باکیفیت‌تر شناخته می‌شد، کالاهای کم کیفیت‌تر دیگر مورد اقبال مردم قرار نگرفت. همچنین در همان سال نوعی پارچه وارد بازار شد به نام «بومازی»^۱ که شبیه به پارچه‌های کتان روسی است، ولی قیمت بسیار مناسب‌تری دارد و به همین دلیل درخواست برای آن رو به افزایش است. (DCR for the year 1889, No.119: 4)

گزارش مربوطه به ۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م. و ۱۳۱۲ق. / ۱۸۹۴م. از نظر سرکنسول انگلیس در مشهد بسیار عجیب و درعین حال رضایت‌بخش بوده است. در اسناد مربوط به ۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م. ذکر شده است که دولت روسیه با امیر بخارا قراری گذاشتند تا نظام گمرکی خود را تا مرزهای بخارا، افزایش دهند. در حقیقت یک کمربند گمرکی سخت برای کسب درآمد بیشتر ایجاد کنند. به همین منظور کمیته‌ای از افسران روس در آسیای میانه تشکیل شد تا قوانین گمرکی جدید را معرفی کنند که البته نتایج آن در زمان تهیه گزارش مشخص نشده بود. در این صورت بخش بزرگی از تجارت هندی انگلیسی‌ها متوقف خواهد شد. پس تجار، تمام تلاششان را می‌کنند تا قبل از تصویب این قانون، کالاهایشان را از مرز عبور و وارد آسیای میانه کنند، اما مشکلی که با این قانون برای روس‌ها به وجود می‌آید، این است که آن‌ها فاقد برخی کالاهایی هستند که توسط تجار هندی - بریتانیایی وارد می‌شود، در صورتی که بدان نیاز دارند و اگر بخواهند از طریق دیگری این اقلام را خریداری کنند، قیمت آن افزایش خواهد داشت (مانند چای، رنگ و پارچه چیت). (DCR for the year 1893-94, No.1429: 2)

از طرف دیگر، نوسان ارزش ارز باعث افزایش قیمت اقلام روسی شده است. در شرایطی که

1. Boomazey.

قیمت اقلام روسی تقریباً هم‌تراز با اقلام انگلیسی است، کیفیت اقلام انگلیسی بالاتر و این به نفع تجارت بریتانیا خواهد بود. بر اساس گزارش مربوط به همین سال (۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م.) طی دو سال گذشته (۱۳۰۹-۱۳۱۰ق. / ۱۸۹۱-۱۸۹۲م.) به خاطر شیوع وبا و برخی علل دیگر، نوسان ارزی به وجود آمده است. همچنین واردات چای سیاه، رنگ و ادویه از هند به خراسان افزایش یافته است. نکته حائز اهمیت این‌که بر اساس این اسناد اعتیاد به تریاک طی سال‌های اخیر، تأثیرات مهلکی بر قشر فقیر خراسان داشته است و از آنجایی که بهای آن پایین است، به مقدار فراوان توسط این قشر مصرف می‌شود. (DCR for the year 1893-94, No. 1429: 2)

تامپسون سرکنسول انگلیس در مشهد طی سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۴ق. / ۱۸۹۵-۱۸۹۶م. در سند شماره ۱۸۰۰ ذکر می‌کند، قانون جدید روسیه که در پی ایجاد کمربند گمرکی است باعث انقلابی در تجارت این منطقه خواهد شد. در عین حال باینکه انسداد مسیر شمال برای تجارت بریتانیا زیان‌آور خواهد بود، اما به رونق مسیر تجاری بندرعباس و جنوب کمک خواهد کرد. از طرف دیگر، این شرایط باعث توجه برخی از اهالی خراسان به قاچاق کالا به شکل کول‌بری شده و جالب آنکه دولت ایران نیز توجه‌ای به این شرایط ندارد. در صورتی‌که دولت با صرف هزینه‌ای اندک و به‌کارگیری سیاستی صحیح، می‌تواند این شرایط را که به لحاظ اقتصادی به ضرر کشور است، تغییر دهد، اما هیچ اقدامی نمی‌کند. در همین راستا واردات چای که قبلاً از مسیر افغانستان - بخارا به خراسان می‌رسید، اکنون از بندرعباس وارد می‌شود که مسیر زمان‌بری است و به همین دلیل واردات چای به خراسان نسبت به قبل، کمتر شده است. در اکثر بازارها مثل نخ، پارچه چیت و چلوار، بازار بریتانیا در مقایسه با سال‌های قبل محدودتر شده است و روس‌ها رقابت سختی را در این سال‌ها آغاز کرده‌اند. همچنین شکر روسی به دلیل فعال بودن تجار روسی و به خاطر فراوانی آن، بازار پررونقی پیدا کرده است و روغن چراغ، بلورجات، چینی‌جات و کبریت از جمله محصولات محسوب می‌شوند که روس‌ها به تدریج بازار آن را در اختیار گرفته‌اند.

تامپسون متذکر می‌شود که یزد به‌عنوان مرکزی برای توزیع کالاهایی که از خراسان وارد و به دیگر نقاط کشور فرستاده می‌شود، اهمیت تجاری زیادی دارد. از جمله این کالاها تریاک، پشم، پنبه، فرش، زعفران، میوه خشک و پوست است. در این سال حجم بسیار زیادی از گندم، پنبه و پشم به شکل قاچاق، صادر می‌شد. نکته‌ای که وجود دارد این است که فروش اعتباری که اخیراً توسط تجار هندی - بریتانیایی صورت می‌گیرد، ضرر زیادی برای تجارت

انگلستان داشته است. در حالی که روس‌ها به خاطر تجربه‌ای که در این زمینه داشتند، در حال حاضر کالاهایشان را فقط به صورت نقد می‌فروشنند و فروش اعتباری ندارند. دقیقاً در اسناد ۱۳۰۷ق. / ۱۸۸۹م. اشاره شده بود فروش اعتباری به زودی موجب ضرر روس‌ها خواهد شد و بنابراین به نظر می‌رسد روس‌ها با درس گرفتن از این مسئله، جلوی این‌گونه معامله را گرفتند و انگلیسی‌ها که خودشان ایرادات این نوع تجارت را گوشزد کرده بودند، به آن روی آوردند و البته زیان آن را هم دریافتند. در ۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م. عمده تجارت و سود بریتانیا، در زمینه واردات چای بود. روس‌ها در این خصوص نیز فعال شدند و اقدام به کشت چای کردند. هرچند چای روسی کیفیت پائینی دارد، اما این به مثابه هشدار برای تجارت بریتانیا در خراسان است. (DCR for the year 1893-94, No.1429)^۳

تحلیل‌های جانبی

از نکات مهم دیگر موجود در اسناد کنسولگری بریتانیا در مشهد، تحلیل‌های متفرقه و موضوعی است که بنا به موقعیت توسط نویسندگان گزارش و به اطلاع مسئولان بالادستی می‌رسید. در یک مورد کاردار تجاری بریتانیا پیشنهاد می‌دهد که چون طلا و نقره‌سازی ساخت داخل ایران، بسیار ممتاز است، بهتر است نمونه‌هایی جهت بررسی تولیدکنندگان انگلیسی به انگلستان ارسال شود؛ اگرچه رقابت با ایرانی‌ها در این زمینه بعید به نظر می‌رسد. (DCR for the year 1889, No.119: 6) در جای جای این اسناد، میزان دقت عوامل انگلستان در امور تجاری و ذکر جزئیات دیگر امور را به وضوح می‌توان مشاهده کرد. برای مثال معرفی کامل و دقیق پشم بهاره و پشم پاییزه و مشخصات و مزایای هر کدام، به طور کامل در گزارش آمده است تا تجار انگلیسی به شناخت کافی رسیده و سود بیشتری در معاملات دست یابند. در گزارش مربوط به ۱۳۱۱-۱۳۱۲ق. / ۱۸۹۳-۱۸۹۴م. تحلیلی بسیار جالب و عمیق از شرایط زندگی روستاییان و کشاورزان خراسان آمده است.

در این سند می‌خوانیم که آب در ایران ارزش طلا را دارد. صدها هزار هکتار زمین به دلیل بی‌آبی خالی از کشت است و این مسئله در شرایط زندگی سخت روستاییان تأثیر زیادی دارد. بسیاری از آنان حتی تاکنون پول را از نزدیک ندیده‌اند! آنان در ازای انجام کارهای کشاورزی برای زمین‌داران، تنها بخش کوچکی از محصول یا مقداری گندم دریافت می‌کنند. برخی خانواده‌های روستایی در یک اتاق فاقد پنجره زندگی می‌کرده و با مشکلات گرمایشی،

پوششی و غذایی دست و پنجه نرم می‌کنند. روس‌ها از این شرایط استفاده و پیش از نوروز که قشر دهقان در شرایط اقتصادی نامطلوبی قرار دارند، به سراغ آنان می‌رفتند و محصول سال بعد را از آنان پیش خرید می‌کردند. دهقانان نیز ناچار به فروش بودند و به همین طریق ضرر زیادی می‌کردند. به طوری که در سال گذشته که روس‌ها بخش بزرگی از محصول گندم را پیش خرید کرده بودند، مردم مشهد با کمبود گندم مواجه شدند و قیمت نان چهار برابر افزایش یافت. این مشکل باعث شد مردم مشهد دو یا سه بار در سال گذشته، شورش کنند. شاه ایران دستور داد تا از صدور گندم جلوگیری شود، اما مردم به دلیل شرایط اقتصادی ناچار به پیش فروش هستند و عملاً به دستور شاه توجهی نمی‌کنند. این شرایط، یک شبهه فحطی برای مردم خراسان است.

در پائیز ۱۳۱۱ق. / ۱۸۹۳م. شهر قوچان در ۱۰۰ مایلی مشهد، بر اثر زلزله کاملاً ویران شد. ۵۰۰ نفر (یک سوم مردم شهر) کشته شدند و ۱۵ هزار دام (نیمی از دام‌های قوچان) تلف شدند. زمستان ۱۳۱۰ق. / ۱۸۹۲م. نیز سردترین زمستان ۲۰ سال گذشته در خراسان بود، تا جایی که دمای هوا حتی تا ۴۰ درجه زیر صفر می‌رسید. این در حالی بود که پس‌لرزه‌هایی نیز مدام رخ می‌داد و مردم را هراسان می‌کرد. در ادامه همین گزارش کاردار ذکر می‌کند که طبق گزارش رئیس بانک سلطنتی، کاهش ارزش نقره در تجارت ایران بسیار اثر گذاشته است. تجارت روسیه هم به همین دلیل، بیشتر از هند انگلیسی صدمه دیده است. (DCR for the year 1893- 94, No.1429: 6)

مانند این گزارش را می‌توان در سند شماره ۱۸۰۰، در خصوص معادن فیروزه مشاهده کرد. نویسنده بر آن است خراسانی‌ها اعتقاد دارند مانند معادن فیروزه نیشابور در هیچ کجای دنیا وجود ندارد. البته این ادعایی است که چندان هم دور از حقیقت نیست. تامپسون که نویسنده متن گزارش است خاطر نشان می‌سازد که در ۱۳۰۴ق. / ۱۸۸۴م. ژنرال شیندلر آلمانی از طرف شاه ایران، مأمور شده بود تا گزارشی تخصصی - تجاری درباره معادن فیروزه خراسان تهیه کند. در همان سال‌ها مخبرالدوله به مدت ۱۵ سال، این معادن را اجاره کرده بود. بر اساس توافقی که انجام شد، قرار بود در سال اول ۹ هزار تومان و در سال‌های بعد ۱۸ هزار تومان بابت اجاره بها پرداخت شود. این معادن حدود ۱۰ مایل مربع و شامل یک دره، ده‌ها روستا، معادن، معادن فیروزه، یک معدن نمک، معادن سرب و یک آسیاب بزرگ است. معدن سرب متروکه شده و از آسیاب هم درآمدی به دست نمی‌آید. با این وجود، فردی که این معادن

را اجاره می‌کرد، تنها ۹ هزار تومان بابت مالیات از ساکنین و کارگران می‌توانست کسب کند. از جمله معادن فیروزه این قسمت عبارت‌اند از: معدن ریش، معدن علی میرزا و معدن زکی. شیندلر آلمانی در گزارش خود اشاره می‌کند که مدیریت این معادن، قوی و منطقی نبوده و اجاره‌کنندگان تنها به دنبال کسب سود و منفعت بیشتر بوده‌اند و هزینه‌ای نمی‌کردند. اقدامات آنان به ضرر کارگران بود و حتی باعث تخریب معادن می‌شد. شیندلر اشاره می‌کند پرواضح است که در دوران قبل (دوره صفویه) این معادن به صورت قوی مدیریت می‌شد، اما از بعد از صفویه، مدیریت به نیروهای محلی سودجو سپرده شد و نتیجه برای کارگران و معادن، مخرب بود. در سال‌های مورد نظر (۱۳۱۲-۱۳۱۱ ق. / ۱۸۹۳-۱۸۹۴ م.) تعداد ۱۰۰ معدن کار مشغول فعالیت بوده‌اند که با اضافه‌کاری نهایتاً روزی ۳ تا ۴ قران درآمد داشتند و مالیاتی که باید پردازند، برایشان بسیار سنگین بود. کار در معدن به خاطر عدم تهویه مناسب، باعث بیماری کارگران می‌شد. در کل کارگران معادن شرایط خوبی نداشتند و اعتیاد به مواد مخدر در بین آن‌ها شایع است. (DCR for the year 1893-94, No.1429: 4)

نتیجه

در این بخش مناسب است تا با توجه به اطلاعات حاصله، سؤالات اصلی پژوهش دوباره خوانی شود: اسناد موجود از کنسولگری انگلستان در مشهد دارای چه محتوای اقتصادی است و چه تحلیلی از اوضاع اقتصادی ایران خصوصاً در شهرهای شرقی دارد؟ مسئله اصلی موجود در محتوای اسناد کنسولی در رتبه نخست به اجناس وارداتی به ایران و در کنار آن، کالاهای صادراتی از ایران بازمی‌گردد. در مجموع غالباً انگلیس و روس دو مبدأ اصلی ورود کالا به ایران بودند. کاملاً مشخص است که نمایندگان سیاسی بریتانیا و احتمالاً هم طرازان روسی آنان، به دقت بازار ایران را در شهرهای مختلف به صورت میدانی و حضوری رصد می‌کردند و بر اساس داده‌های جامعه‌شناختی و دستورات، موانع و فرصت‌های موجود، در پی به دست آوردن بازار حداکثری در جامعه ایرانی و در شهرهای مختلف بودند. نگاه این نمایندگان به شدت واقع‌بینانه و از برآوردهای اغراق‌آمیز و یا صحبت‌هایی که خوش‌آیند مقامات شود، شدیداً اجتناب می‌شد. محصولات وارداتی به ایران غالباً کالاهایی صنعتی و فرآوری شده بود، در حالی که عموماً صادرات ایران، اجناسی خام را شامل می‌شد. آنان همچنین به راه‌های مواصلاتی توجه ویژه داشتند و آن را به درستی ضرورت و اولویت تجارت خارجی به حساب

می‌آوردند. بنابراین، انگلستان و رقیبش روسیه به این موضوع اهتمام خاصی داشته و سعی در بهبود راه‌های منتهی به جاده‌های ایران و حتی اصلاح راه‌های موجود در ایران داشتند. افزون بر این، باید به تحلیل‌های گاه‌و‌بگاهی نیز که به ضرورت موقعیت می‌توانست به تسهیل روند تجارت خارجی ایران پردازد، اشاره داشت. توجه به وضعیت کشاورزی و موقعیت کشاورزان (به‌عنوان ستون اصلی اقتصاد ایران در سال‌های موردنظر) و یا توجه به بازار ساخته‌های طلا و نقره و همچنین معادن فیروزه به‌عنوان شاخص‌های فعالیت‌های تجاری و صنعتی ایران از دیگر نمونه‌هایی بود که توسط نویسندگان اسناد کنسولی به آن پرداخته شده است. تمامی این موارد به صورت خلاصه، اما دقیق در پی‌نوشت هر سند و به صورت جدولی برای تصمیم‌سازی تصمیم‌گیران قرار داده شده است. در واقع، بازوهای سیاسی مستقر در نمایندگی‌های سیاسی اولویت تفکیک‌ناپذیر فعالیت اقتصادی بریتانیا بود و این‌ها اگرچه در ظاهر دو شاخه متفاوت بودند، اما بازوهای واحدی برای یک پیکره محسوب می‌شدند که می‌بایست به صورت واحد بررسی شوند.

منابع

- اسناد محرمانه وزارت خارجه بریتانیا. (۱۳۶۵ش). تهران: کیهان.
- تیموری، ابراهیم. (۱۳۹۶ش). «اوضاع سیاسی و اجتماعی خراسان در ۱۸۸۷م؛ خلاصه‌ای از گزارش کننل مک‌لین نماینده سیاسی انگلیس در مشهد». بخارا. (شماره ۱۲۰)، ۴۳۰-۴۲۶.
- رابینو، لویی. (۱۳۶۳ش). دیپلمات‌ها و کنسول‌های ایران و انگلیس. ترجمه و تألیف غلامحسین میرزا صالح. تهران: تاریخ ایران.
- رایت، دنیس. (۱۳۶۱ش). نقش انگلیس در ایران. ترجمه فرامرز فرامرزی. تهران، فرخی.
- سیرجانی، سعید. (۱۳۶۲ش). وقایع اتفاقیه (مجموعه گزارش‌های خفیه‌نویسان انگلیس در ولایات جنوبی ایران از ۱۲۹۱ق. تا ۱۳۲۲ق.). تهران: نوین.
- صحت‌منش، رضا، و محمد مهدی مرادی خلیج. (۱۳۹۳ش). «اهداف و کارکردهای کنسولگری‌های انگلیس در کرمان و سیستان (۱۳۱۲-۱۳۳۳ق)». تاریخ ایران. (شماره ۷۴)، ۸۷-۵۵.
- مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۸۶ش). بازیگران کوچک در بازی بزرگ: استقرار مرزهای شرقی ایران و پیدایش افغانستان. ترجمه عباس احمدی. تهران: معین.
- مدنی، سید جلال‌الدین. (بی‌تا). تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران. ج ۱. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- مرادی، مسعود، و همکاران. (۱۳۹۱ش). «کنسولگری بریتانیا در مشهد و نقش آن در گسترش نفوذ

انگلیسی‌ها در جنوب شرق ایران». پژوهش در تاریخ. (شماره ۱)، ۳۲-۱۷.
نجف‌زاده، علی. (۱۳۹۴ش). کنسولگری‌ها، مستخدمان و مستشاران خارجی در مشهد از دوره قاجار تا
پیروزی انقلاب اسلامی. مشهد: انصار و سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مرکز
شمال شرق.

وین، آنتونی. (۱۳۸۳ش). ایران در بازی بزرگ. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: پیکان.
هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۴۹ش). تاریخ روابط خارجی ایران. تهران: امیرکبیر.
ییت، چارلز ادوارد. (۱۳۶۵ش). سفرنامه خراسان و سیستان. ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو مهرداد
رهبری. تهران: یزدان.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1889, Report No. 119.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1890-91, Report No. 976.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1893-94, Report No. 1429.

Diplomatic and Consular Report (DCR) on Trade and Finance of Persia, Khorasan and Sistan for the
year 1896, Report No. 1800.